

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/35, p. 577-592

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12563>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

This article was checked by iThenticate.

ENDÜLÜS'TE FELSEFİ DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİNİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER: FUKAHA SULTASI ÖRNEĞİ

Ahmet BOZYİĞİT*

ÖZET

Endülüs'te felsefi düşüncenin doğuşu, gelişmesi hayli problemli olmuştur. Endülüs, her alanda olduğu gibi felsefi düşünce alanında da doğuyu taklit etmiştir. Ancak felsefenin Endülüs'e girişi o kadar da kolay olmamıştır. Felsefi düşüncenin doğudan batıya olan tarihi seyri hem meşakkatli hem de maceralı olduğu gibi, aynı zamanda uzun bir süreci takip etmiştir. Bu tarihi yolculukta Endülüslü filozofların bir kısmı, felsefe ile ilgilendikleri için bunun bedelini çok ağır ödemiştir. Doğuda Hint, Mısır, İran ve kadim Yunan felsefelerinin tercümeler yoluyla İslâm dünyasına kazandırılması ve bunun mevcut otorite tarafından desteklenmesi felsefeye duyulan ilginin sonucudur. Bu sebepten olacak ki doğuda Kindî, Fârâbî ve İbn Sinâ gibi büyük filozoflar yetişti ve onlar kendi felsefi sistemlerini kurdular.

Endülüs'te ise felsefenin doğuşu ve gelişmesi için doğudaki gibi ne hazır bir kaynak ne de bir destek söz konusuydu. Fethin başından itibaren Felsefenin gelişmesini destekleyici olmaktan ziyade engelleyici faktörlerden bahsetmek daha doğru olacaktır. Endülüs'ün doğuya uzaklığı, kadim Grek felsefesinde olduğu gibi varsayılan felsefi bir modelden yoksun oluşu, Endülüs'ü fetheden bazı emirlerin ve fatihlerin felsefeye uzak duruşları, pratik sorunların çözümü bağlamında ilk olarak fikhî mezheplerin Endülüs'e girişi ve fakihlerin kendi otoritelerini güçlendirmek için farklı düşüncelere tahammül göstermemesi gibi faktörler, Endülüs'te felsefenin gelişmesini yavaşlatmış, durdurmuş, bazen de engellemiştir. Bu makalenin amacı Endülüs'te felsefenin gelişmesini engelleyen fukahanın rolünü ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Felsefe, Fukaha, İslâm Felsefesi, Fikhî Mezhepler

---

* Yrd. Doç. Dr. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri (İslâm Felsefesi) Ana Bilim Dalı, El-mek: abozyigit72@hotmail.com

---

**THE FACTORS THAT PREVENT THE DEVELOPMENT OF
PHILOSOPHICAL THOUGHT IN ANDALUSIA: THE EXAMPLE
OF THE FUKAHA HEGEMONY**

ABSTRACT

The birth and development of philosophical thought in Andalusia has been very problematic. Andalusia imitates the Orient in the field of philosophical thought as it is in every area. But it has not so easy to enter the philosophy in Andalusia. The historical journey of philosophical thought from east to west was both tough and adventurous, and at the same time followed a long process. On this historic journey some of the Andalusian philosophers have paid so much for their interest in philosophy. The brought philosophies of India, Egypt, Iran and early Greek into the Islamic world through translations and that this is supported by the existing authority, is the result of the interest in philosophy. This would be the reason that great philosophers such as Kindi, Fârâbî and İbn Sînâ were present in the east and they established their own philosophical systems.

There was neither a ready source nor a support for the birth and development of philosophy in Andalusia as in the east. From the beginning of the Conquest, it will be more correct to talk about the preventive factors, rather than supporting the development of Philosophy. The factors such as the distance of Andalusia to the east, the absence of a supposedly philosophical model, as in the early Greek philosophy, to stay away some of the orders and conquerers of Andalusia from the philosophy, the entrance of fiqh sects firstly, in the context of the solution of practical problems into Andalusia and the factors such as the fact that the judges do not tolerate different thoughts to strengthen their authority slowed, stopped, and sometimes prevented the development of philosophy in Andalusia. The purpose of this notification is to reveal the role of fuqaha which prevents the development of philosophy in Andalusia.

STRUCTURED ABSTRACT

Philosophical thought has always progressed, although it has encountered a variety of obstacles in the historical process in the world of Islam. With a variety of factors blocking the philosophical idea, there is a remarkable difference between the East Islamic world and the Western Islamic World. Towards the end of the ninth century, while the east İslamic thought proceed from the development process to the evolution process with the support of the Abbasid government, it began the spirit of Islamic thinking after the third century of Hijri (Milady IX. century) in Andalusia.

Spain's pre-Islamic thinkers Seneca and St. Isador was certainly unknown according to Palacios. The goth period was an empty period. But Greek, Persian and Christian scientists were known by strangers. The basic reason for the lack of philosophical culture was the lack of a supposed model. The absence of a philosophical activity of the Müsta'rib

---

Turkish Studies

literature is seen as indisputable proof of the philosophical inferiority of its predecessors.

The case after the conquest was in general: The Sahaba, the conqueror of Andalusia, was affiliated to the Ahl al-Hadith and the Salaf before the Muslims sects began in İslam. It didn't enter another sects to Andalusia outside Maliki sects. The reason why Maliki Sect finds stability in Andalusia is that the Maghrib and the Andalusian people traveled to Hijaz and personally met Imam Malik and spread his sect in their own regions. The strengthening of the Maliki jurists led to a hostile attitude of the Maliki sect and its members to every newness that was to be developed in the Andalusian culture in the following period. Maliki lawyers did not allow philosophical sciences to enter Andalusia except mathematics, philology and jurisprudence. So it was a century late for the philosophy to enter Andalusia.

There are various reasons for the lack of literary and intellectual works reaching us from Andalusia and preventing the philosophical thought in the second and third decades of the Hijri.

These are briefly:

- a) The works written in these periods do not reach the day-to-day due to the events of corruption and disappearance in time,
- b) Imitating everything in the West (Andalusia) by importing the books of the East,
- c) Political debates and the fact that the orders are not inclined to the philosophical culture in the light of these discussions
- d) Fukahan's philosophical view is useless,
- e) The lack of a sociological and cultural philosophical model with the environmental factors in Andalusia.

We will then try to explain the role of Fuqaha in our article.

Many corruption and incidents in Andalusia appear to be caused by the violent attitude and stubbornness of the fukaha. Maliki scholars (fukaha) have sought to successfully stop the spread of anti-Sunni religious and other considerations in order to provide religious and political unity. It is expressed that Muhammad ibn Lubabe, a student of Abdul'al's, forbade his thoughts because of a Mutezilitic mistake and applied censorship to him. A different personality of this period was Khalil al-Ghafle. İbn Faradhî reports that his books were burned after Halil al-Ghafle's death. Thinkers such as İbn Masarra and his followers, Euclidi (Abdurrahman al-Mühendis), Sa'id al-Hummar, Sa'id ibn Fethûn ibn Mukarram es-Sarakusti were accused for their philosophical considerations, they were declared profanes and forced to leave their country. This shows that the fuqaha's bigotry towards different ideas. It is a typical example of this stiff attitude and bigotry, forcing Fukaha to leave the throne the 1st Hakem ibn Hisham (180 / 796-206 / 861) because of they do not like him, known as Er-Rebedi.

In the period of Andalusian Empire, the people did not show much interest in philosophy because they gave importance to religious and linguistic sciences, and philosophical thought was seen as the place of

---

Turkish Studies

wrong path and hatred. The conservative Maliki fuqaha, wanted to punish Bâkiy ibn Mahled (201-276 / 816-889). Because he told the views of the different juristic sects, even if he is not a philosopher. The collections of Sunni tradition, such as Ibn Ebi Shayba's Musned, the harmless books such as the Hand Gospel, and the book of Islamic history of Ibn Kutayba's al-Maarif are forbidden.

The works of İbn Masarra, the first philosopher of Andalusia, were forbidden and burnt and his followers were forced to repent. Ibn Masarra, thinks about the fundamental issues of Islamic philosophy. Persons who had works on philosophy about İbn Masarra's ideas in their hands were punished. The Fuqaha hegemony also continued during the Murabits period. When Ghazali's books entered Andalusia, Fukaha initiated a mass struggle against them by taking them as irreligious. The works of Ghazâlî were burnt down with the official edict of Yusuf bin Tasfin (ö.500 / 1106) as the Sultan of the Murabids.

Keywords: Andalusia, Philosophy, Fuqaha, İslâmîc Philosophy, Fiqh sects.

GİRİŞ

İslâm dünyasında Felsefi düşünce, tarihi süreçte çok çeşitli engellerle karşılaşsa da her zaman ilerlemesini sürdürmüştür. Felsefi düşünceyi engelleyen faktörler çeşitli olmakla birlikte Doğu İslâm dünyası ile Batı İslâm dünyası arasında bu konuda kayda değer bir farklılık göze çarpmaktadır. IX. asrın sonlarına doğru Abbasî iktidarının da desteğiyle Doğuda İslâm düşüncesi gelişme sürecinden tekâmül sürecine doğru yol alırken, Endülüs'te İslâm düşüncesinin meyvesini vermesi ancak Hicri III. asır (Milâdî IX. asır)'dan sonra başlamıştır.

Endülüs'te felsefi düşüncenin geç başlamasının sebepleri nelerdir? Felsefi düşüncenin gelişmesine engel olan amiller nelerdir? Endülüs fethedildiğinde orada düşüncenin genel durumu nasıldı? Herhangi bir felsefi temelden bahsedilebilir mi?

Ünlü İspanyol Araştırmacı Asin Palacios'a göre, Müslüman İspanya'da felsefi-teolojik düşünce tarihi, yerli geleneğin herhangi bir pozitif katkısı olmadan doğu İslam kültürünün bir nevi kopyasıdır. Bunu, Sa'îd Endelûsî ile İbn Hazm el-Kurtubî'nin kitaplarına dayanarak söyleyen Palacios'a göre, Müslümanlar orayı fethedinceye kadar, herhangi bir felsefi çalışma olmadı. Fethin ilk dönemlerinde felsefi düşünceye ilgi yoktu. Endülüslü Müsta'rebler öncelikle dil, aralarında geçerli kanunlar, siyasi ve idari nizam hakkında bilgi elde etmek istediler. Bu nedenle Hicri üçüncü asra kadar Endülüs'te herhangi bir filozof ortaya çıkmadı. Endülüslüler, bu asra kadar fıkıh ve dil eğitimine önem verdiler (Palencia, 1945, s. 323, Bozyiğit, 2017, 45).

Palacios'a göre İspanya'nın İslam'dan önceki düşünürlerinden Seneca (d. m.ö. 4–ö. m.s. 65) ve St. Isador (Kudeys İsidor) kesinlikle bilinmiyordu. Gotlar dönemi boş bir dönemdi. Ama Grek, Pers ve Hıristiyan bilim adamları yabancılar tarafından biliniyordu. (Palacios, 1978. s. 15, Palencia, 1945, Bozyiğit, 2017, s. 43- 56.) Bu durumun temel nedeni, Vizigotların felsefeden uzak durmalarından kaynaklanmaktadır. Onların bilgisi, temelde İncil'e dayalı papaların bazı araştırmalarıydı. Felsefi düşünce ruhu, Endülüs İslam düşüncesine doğudaki İslâm medeniyetine geçtiği gibi geçmedi. Endülüs'te kadim Grek düşüncesinin en önemli ve kapsamlı temel konularından biri olan metafizikten bahsetmek söz konusu değildi. Felsefi kültürden yoksunluğun temel nedeni, varsayılan bir modelden yoksunluktan kaynaklanıyordu. Endülüslülerin model olarak alabileceği bir felsefi altyapının olmaması temel problem olarak görülmektedir. Müsta'reb

Turkish Studies

literatürünün bir felsefi etkinliğinin görülmemesi, seleflerinin felsefi kısırlıklarının tartışılmaz kanıtı olarak görülmektedir. Hristiyan halkın dinî problemleri papaların İncil'i yorumlamaları suretiyle çözülmekteydi (Palacios, 1978, s. 16).

Fetihten sonraki durum genel olarak şöyleydi: Endülüs'ü fetheden sahabe ve tabi'in, İslâm'da mezhepler neş'et etmeden önce ehl-i hadis ve selef mezhebine bağlıydı. Haricilerden İbadiyye, Sufriyye ve Ezarika mezhepleri Mağrib'te neşet ettiyse de bunlar Endülüs'e intikal etmedi. İslâm kültürü, başta Hristiyanlar olmak üzere bütün Endülüs sakinlerini etkilemişti. Savaşlar ve kabilelerin kendi aralarındaki çekişmeleri, Endülüslüleri fikri hayattan uzaklaştırmıştır. Müslüman olmak için derin bir İslami kültüre sahip olmak da gerekmiyordu. Bunun için kelime-i şahadet yeterliydi. İslam'a giren İspanyollar, siyasi ve sosyal olarak daha müreffeh bir hayata kavuştuklarından dolayı pişman değillerdi. Bu sebeplerden valiler dönemi (710-755) boyunca fikrî hayattan söz eden herhangi bir esere rastlanmaz (Palencia, 1945, s.1).

Arap ve Berber fatihlerin felsefi çalışmalara ilgisiz kalmaları, bir dereceye kadar doğal karşılanabilir. Çünkü onlar savaşçı Müslümanlardı. Onların sosyal yaşamları, politika ve yönetim organizasyonları için gerekli olan şey, yasalar vb. şeylerdi. Palacios'un deyişiyle, bir medeniyetin en yüksekteki narin çiçeği olan felsefe, onlar için gerekli değildi. Çünkü onlara göre felsefe, Müslümanlara belki sadece düşüncenin yolunu gösterecek, onları savaşlardan ve dolayısıyla fetihlerden uzak tutacaktı. Bu nedenle üçüncü asra kadar, Endülüs Müslümanları içerisinde filozofa rastlamak pek mümkün görünmemektedir. Onların bütün kültürü, hukuk ve filoloji ile sınırlıdır. Fethin ilk yıllarında onlar için gerekli olan şey buydu. Bu düşünce böylece uzun yıllar devam etmiştir. Diriliş uzun yıllardan sonra ancak teoloji alanında olmuştur. (Palacios, 1978, s. 16).

Endülüs'te ilmi gelişme, yöneticilerin ilme gösterdikleri saygı ve özgürlüğü desteklemelerine paralel olarak gerçekleşmiştir. Fıkıh, fioloji, kelam, tıp ve astronomi gibi ilimlerin gelişimi doğuya yapılan yolculuklar münasebetiyle doğunun ilmi mirasının tamamen taklit edilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu yolculuklar sayesinde olacak ki Endülüs'te gelişen ilk ilmi ekollerden biri de fıkhi ekollerdir. Bu ekollerin gelişimi alimlerin doğudaki fıkhi mezhep ekollerinin kurucularıyla birebir görüşmeleri sonucunda olmuştur. İşte bu bağlamda İspanya'da yaygınlaşan ilk fıkıh okulunun, Suriyeli âlim Evzaî (ö. 774) mezhebi olduğunu görüyoruz. Evzailik İspanya'da, I. Abdurrahmân (756-788) ve I. Hişâm (788-796)'ın saltanatları döneminde, Şa'sa'ah ibn Selâm tarafından yayılmıştır. (Ferrûh, 1983, s. 568, Özdemir, 1997, s. 24, 25, Hanna, ty., s. 341). Bu dönemde, Abdullâh ibn Muhammed ibn Hilâl (ö. 272) doğuya yolculuk etti ve Zahirî mezhebinin kurucusu Dâvûd el-İsfahânî'den (h. 202-H. 270/ m.817-883) ders aldı. Zahiriliğin, Muvahhidler sultanı Ya'kûb el-Mansûr (1184-1199)'un iktidarı dışında Endülüs'te pek başarılı olamadığı görülmektedir. Zahiriliği İspanya'ya getiren şahsın, kadı Munzir ibn Sa'îd el-Bellûtî (ö. 966) olduğu söylenebilir. (İbn el-Farazi, 1988, II. 142 (1454), Palencia, 1945, s. 6). Aynı şekilde Kâsım ibn Muhammed ibn Seyyâr el-Kurtubî (ö. h. 276), doğuya yolculuk yapmış, Şafii'nin çevresinde ders görmüş, Endülüs'e dönerek Şafii mezhebinin yayılmasıyla uğraşmıştır. Bâkiy ibn Mahled (201-276/816-889), Şafii'lik gibi farklı mezheplerin usulünü halka anlattı. (Ferrûh, 1983, s. 586, 587, Palencia, 1945, s. 430-439, bkz. Özdemir, 1997, s. 31, 32, Hanna, 341, el-Feyyûmî, 1997, s. 219).

Bu dönemde, bütün mezheplere eşit mesafede duran, bağımsız âlimler de vardı. Maliki, Hanbeli, Şafii ve Zahirî medreselerin âlimleriyle irtibat halinde olan ve hepsine yakınlığı ile bilinen Bâkiy ibn Mahled (817-889) bunlardandır. (Palencia, 1945, s. 439-443, Özdemir, 1997, s. 32-34, Hanna, ty. s. 341, İbn el-Farazi, 1988, I. s. 107-109). Emir Abdurrahmân'dan sonra oğlu Hişâm Rızâ (ö. h. 180) zamanında Maliki mezhebi Endülüs'e intikal etti. Maliki mezhebinin Endülüs'te istikrar bulmasının sebebi, Mağrib ve Endülüs ehlinin Hicaz'a yolculuk ederek bizzat İmam Mâlik ile görüşüp onun mezhebini kendi bölgelerinde yaymalarıdır. (Ferrûh, 1983, s. 568, Özdemir, 1997, s. 24, 25, Hanna, s. 341).

Turkish Studies

Görüldüğü üzere Endülüs'ün fetihden önceki durumu herhangi bir ilmi- felsefi gelişmenin olmadığı, kadim Grek, Mısır, Hint ve İran felsefi mirasından da haberdar olunmadığı gibi kendi yerli filozofları olan Seneca (d. m. ö. 4-ö. m. s. 65) ve St. Isador (Kudeys İsidor)'un düşüncelerine bile itibar edilmediği fikri bir yoksunluk olarak göze çarpmaktadır. Bu durum fethe kadar sürmüş, herhangi bir gelişme olmamıştır. Fetihden sonraki düşünce hayatı da üçüncü asra kadar tıp, filoloji, fıkhi alandaki gelişmelerle çok sınırlı sayıda kelami bir takım tartışmalarla geçti. Endülüs'te fikri hayat bu minval üzere iken hicri ikinci ve üçüncü asırda Endülüs'ten bize ulaşan edebi ve fikri eserlerin az olmasının ve felsefi düşüncenin engellenmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlar kısaca şöyledir:

- a) Bu dönemlerde yazılan eserlerin fitne olaylarından ve zamanla ortadan kaybolmasından dolayı günümüze ulaşmaması,
- b) Batının (Endülüs) doğunun kitaplarını ithal ederek her şeyde taklit etmesi,
- c) Siyâsî tartışmalar ve bu tartışmalardan hareketle emirlerin felsefi kültüre meyletmemeleri,
- d) Fukahanın felsefi düşünceyi faydasız görmesi,
- e) Endülüs'ün içinde bulunduğu çevresel faktörlerle beraber sosyolojik ve kültürel olarak felsefi bir modelden yoksun olması. (el-Feyyumi, 1997, s. 226, Ferruh, 1983, s. 586, 587).

İşte bu nedenlerden dolayı Endülüs'ün fikrî üretimi ancak Hicri III. asır (miladi IX. asır)'dan sonra başlamıştır. Biz makalemizde bundan sonra bu nedenlerin en önemlilerinden fukahanın rolünü ele almaya çalışacağız.

1. Felsefi Düşüncenin Karşısında Fukahanın Rolü

Endülüs'te Maliki mezhebinin yerleşerek kök salmasıyla birlikte özeldi az sayıda mezhebin Endülüs'e girdiğini görüyoruz. (Ferrûh, 1983, s. 586, 587, Palencia, 1945, s. 430-439, Özdemir, 1997, s. 31, 32, Hanna, ty. s. 341). Evzailik'ten sonra Maliki mezhebinin Endülüs'e girmesinde rolü olan şahsın, Şebtun ibn Abdillâh (ö. 193/808-809) olduğu, başka bir görüşe göre de Abdurrahmân ed-Dâhil (h. 138, m. 756) zamanında Muvatta'yı Endülüs'e getiren Gâzî ibn Kays (ö. h. 230) (İbn el-Farazî, 1988, I. 250, 251) dir. Emevi yöneticilerinin, özellikle de Emir Hişâm ibn Abdurrahmân'ın (172/788-180/796) kadılarını ve dinî vazifelerdeki görevlilerini Maliki fakihlerden seçmesi, Malikiliğin güçlenmesini ve Endülüs'te yayılmasını sağlamıştır. Maliki fukahanın güçlenmesi, bundan sonraki süreçte Endülüs kültüründe geliştirilmek istenen her yeniliğe karşı Maliki mezhebi ve mensuplarının düşmanca bir tutum sergilemelerine neden olmuştur. Bu mezhebin tek olmasının sonucudur ki Mağrib ve Endülüs'te dini mübalağa, aydınlar ve halk arasında mutlak fukaha sultanı ortaya çıkmıştır. Endülüs'teki birçok fitne ve olayda onların şiddetli tutum ve inatlarının sebep olduğu görülmektedir. Maliki âlimler (fukaha), dinî ve siyasi birlik sağlamak adına, Sünnilik karşıtı dini ve başka düşüncelerin yayılmasını başarılı bir şekilde durdurmaya çalıştılar. Mesela bu dönemin bağımsız sayılabilecek âlimi, Maliki fıkıhçı, Halife Abdullâh'ın meclis üyesi Muhammed ibn Lubabe'dir (ö. 330/942). Abdula'lâ'nın öğrencisi olan Muhammed ibn Lubabe'nin, Mutezili bir hatasından dolayı düşüncelerinin yasaklandığı ve kendisine sansür uygulandığı ifade edilmektedir. Bu dönemin farklı bir siması Halîl el-Ğafle'dir. Bağdat'ta Mutezili âlimlerin öğretileri ile Kur'an'ın alegorik yorumunu öğrenen Halîl el-Ğafle'nin, Kurtuba'ya döndükten sonra yapmış olduğu sembolik tefsiriyle sünni hukukçuları şaşırttığı, özgür irade konusundaki düşünceleriyle, öğrencileri üzerinde derin iz bıraktığı belirtilmektedir. Doktrini, Öğrencisi İbn el-Semine tarafından yavaş da olsa anlatılıp sürdürülmüştür. (Palacios, 1978, s. 21, 22). İbn Farazî, Halîl el-Ğafle'nin öldükten sonra kitaplarının yakıldığını bildirmektedir (İbn el-Farazî, 1988, (I) 165). İbn Meserre ve takipçileri, Öklidî (Abdurrahman el-Mühendis), Sa'îd el-Himmar, Sa'îd ibn Fethun ibn Mukerrem es-Sarakustî ve daha nice düşünürün felsefi düşüncelerinden dolayı suçlanmaları, zındık ilan edilmeleri ve

memleketlerini terke zorlanmaları şeklinde farklı düşüncelere karşı fukahanın bağnazlığı söz konusudur. Bu bağnazlık, ilim ve felsefenin Endülüs'e girmesini bir asır geciktirmiştir (Palencia, 1945, s. 417, 418, Özdemir, 1997, s. 24-31, Hanna, 7, s. 341, Bozyiğit, 2017, s. 43- 56).

Fukahanın er-Rebedi olarak tanınan I. Hakem ibn Hişâm'ı (180/796-206/861) sevmedikleri için onu tahtını bırakmaya zorlamaları, bu sert tutum ve bağnazlığın tipik bir başka örneğidir. Hâlbuki Hakem'in, ne zındık ne de dinden çıktığı, şair ruhlu bir insan olduğu belirtilmektedir. Kendisinden sonra iktidara gelen II. Abdurrahmân el-Avsat (206-861 / 238-852) da şiiri seven, zayıf yaratılışlı biriydi (Palencia, 1945, s. 4, el-Feyyûmî, 1997, s. 54). Malikilik, daha çok Yahyâ İbn Yahyâ el-Leysî (ö. 849), Ziyâd ibn Abdurrahmân el-Lahmi (Şebtun) (ö. 809)'nin şahsi çabaları ile kadılık vb. görevlere atanan âlimlerin çabaları sayesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemin önemli Maliki fıkıhçıları arasında İsâ ibn Dinar (ö. 863), Abdulmâlik ibn Dinar (ö. 854) ve öğrencisi Muhammed ibn Utbe (ö.868)'dir. Emirler dönemi fakihleri arasında önemlileri, Ebû'l-Velîd ibn Bâcî (1012-1081), İbn Hamdin (1047-1114) ve Ebû'l-Fadl İyad'dır (1083-1149) (Palencia, 1945, s. 417, 418, Abbâs, 1997, s. 29-32, Özdemir, 1997, s. 27-30, Hanna, 7, s. 341).

II. Hakem El-Müstansır (350/961 – 366/976)'ın Endülüs halifeleri içerisinde özgürlüğe en fazla müsamaha gösteren kişi olduğu ifade edilir. Hakem'in Endülüs ulemasına gösterdiği saygı tarif edilemez. Alimlerden sayılan herkesi himayesine aldığı, filozoflar da dahil, matematik ve astronomi alimleri için özgür bir ortam oluşturduğu, bu vesileyle Madrid'de Meslemetü'l-Mecriti medresesini inşa etmiştir. Kahire, Bağdad, Şam ve İskenderiyye'de eski ve yeni kitapları yazan kendi müstensihleri, ciltçileri, süsleyicileri vardı. Kütüphanesinin fihristi, her birisinde yirmi sayfa olan bir görüşe göre kırkdört, başka bir görüşe göre de elli kitaptan oluşuyordu. Bazı tarihçiler kütüphanesinde dörtüzbün cilt kitap olduğunu, Hakem'in hepsini okuduğunu biraz mübalağa ederek aktarmıştır. Hakem aynı zamanda edebiyat tarihçisi olup Endülüs uleması kendi düşüncelerini delil olarak gördü. Kendisinden sonra gelen oğlu Hişâm bin El-Hakem (366/976 – 396/1005) yaşı küçük olduğu için pek başarılı olamamıştır (Palencia, 1945, s.10, 11, Özdemir, C. 34, 1995, s. 202, Alkam, 1988, s.47). Hişâm bin El-Hakem, felsefeye tutkun olmasına rağmen, fukahanın tepkisinden çekinmesi ve onlara şirin görünmek kaygısıyla saray kütüphanesindeki felsefe, astronomi ve fukahanın razı olmadığı diğer ilimlerle ilgili olan kitapları yaktırmıştır (Palencia, 1945, s. 12).

Endülüs Emevileri döneminde iktidar ile Maliki fukahanın durumu bu minval üzereyken felsefeye gelince, bu dönemde halk, dini ve lügavi ilimlere önem verdiği için dolaylı olarak felsefeye fazla bir rağbet göstermemiş, felsefi düşünceyi yanlış yol ve nefretin yeri olarak görmüşlerdir. Felsefe ve astronomi ilimleri dışında Endülüslüler matematik, tıp, fıkıh, hadis ve filoloji gibi ilimlere önem verirlerdi. Aydınlar felsefe ve onunla ilgili ilimlere büyük önem verdikleri halde halkın korkusundan dolayı kendilerini açığa vurmazlardı. Felsefe ve astronomi ile uğraşanlar zındıklıkla suçlanır, sultanın emrinden önce taşlarla recmedilirdi ya da sultan halkın sevgisini kazanmak için onları öldürürdü. Çoğu zaman da bu konudaki kitapların hepsi yakılırdı. Abdurrahman en-Nasır Kurtuba'nın ilk filozofu İbn Meserre'nin kitaplarını yaktırmıştır. II. Hişâm başa geçerken henüz küçük bir çocuk olduğundan mabeyincisi Mansûr bin Ebû Âmir (ö. H. 371) yönetime el koydu. Ebû Âmir'in ilk yaptığı şey, II. Hişâm'ın babasından kalan kütüphanelerdeki matematik, tıp, hadis, fıkıh ve nahiv kitapları dışındaki diğer ilimlerle ilgili ne varsa hepsini âlimlerin huzurunda yakıtıp sarayın kuyularına attırmak oldu (Sa'îd, 1912, s. 66, 67. el-Makkari, 1988, 1. C. s. 221, el-Feyyumi, 1997, s. 61, Alkam, 1988, s.52, Dane, 2006, s. 48-56).

Daha önce de ifade edildiği gibi bu baskı, daha III. Abdurrahmân en-Nâsır li Dînillâh döneminde başlamış, II. Hakem el-Müstansır, oğlu II. Hişâm ve onun yerine geçen Mansûr ibn Ebî Âmir döneminde de devam ettirilmiştir. Mansûr, Halife II. Hişâm'ın desteğini almak, halkı ve kadıları memnun etmek için felsefe karşıtı tutumunu devam ettirdi. II. el-Hakem'in kütüphanesi dahil, gerçek bir tasfiyeye başlamış ve Mansûr bu iş için ücretli bilim adamları tutarak, matematik

Turkish Studies

ve eczacılık dışında felsefe ve Grek bilimine ait ne varsa her şeyi tasfiye etmiştir. Sa'îd Endelûsî, bu dönemi felsefi çalışmaların akamete uğradığı bir çöküş dönemi olarak nitelendirerek, bu konuda ihtiyatlı davranmayıp dikkatli olmayanların bunun faturasını ağır ödediklerini belirtmektedir. (Sa'îd, 1912, s. 64-87, Palacios, 1978, s. 101). Endülüs'ün Öklidi olarak bilinen Aristo'nun sekiz Organon kitabının özetinin yazarı ünlü geometri uzmanı Abdurrahmân el-Mühendis (el-Feyyûmî, 1997, s. 57, 58) Kurtuba'daki evini terk etmek zorunda kalarak doğuya sığındı. Zaragozalı Sa'îd el-Himmar olarak bilinen ve bir müzik kitabı ile *Şeceretu'l-Hikme* (Bilgelik Ağacı) adında bir felsefeye giriş kitabı telif eden Sa'îd ibn Fethun ibn Mukerrem es-Sarakustî ateist ilan edilerek hapse atıldı. Dinî, felsefi ve edebî ilimlerde geniş ilim sahibi olan İbn el-İflîlî'yi fukaha ilhadla suçladı. Onun öğrencilerinden Emevi ailesine mensup Kâsım, Beccaneli şair Muhammed ve zındıklıkla itham edilen İbnu'l-Hatib de aynı şeye maruz kaldılar (Palacios, 1978, s. 101, Palencia, 1945, s. 331, ed-Dabbî, 1989, s. 86).

Maliki din adamları, kendi gelenekçi ve anti-felsefi kriterlerine karşı olan bütün yenilikçi hareketleri tolerans göstermeden şiddetle bastırdılar. Devletin Sünni-Maliki fukaha ve din adamlarıyla olan işbirliği özellikle erken dönemdeydi. (Palacios, 1978, s. 17, Özdemir, 1998, s. 195-224).

Fukahanın bu şiddetli tutumu elbette sadece felsefeye karşı da değildi. İlimi, şöhreti Endülüs'ün dışına taşan, muttaki, zahid bir muhaddis ve aynı zamanda birçok eser sahibi olup doğudaki uzun bir ilim yolculuğundan sonra Endülüs'e dönen Bâkiy ibn Mahled (201-276/816-889)'in Hadis ve Fıkıh sahasındaki geniş bilgisi, fıkhi konularda Malikilikle sınırlı kalmayıp öteki fıkhi mezheplerin görüşlerine de yer vermesi, tutucu Maliki fukaha arasında derin bir hoşnutsuzluk hatta nefret uyandırdı. Onu bid'atçılık ve zındıklıkla itham edip dönemin emiri Muhammed (852-886)'den ölümle cezalandırılmasını istediler. Ancak Muhammed, meselenin iç yüzünü ve arkasındaki temel sebebi bildiğinden Bâkiy ibn Mahled'i himayesi altına aldı. (Özdemir, 1998, s. 211-217).

İşin ilginç ve düşündürücü olan tarafı şu ki, kendisi bir fıkıhçı olmasına rağmen farklı fıkhi mezheplerin düşüncelerine karşı müsamaha göstermeyen Malikî fukaha tarafından cezalandırılmak istenen Bakiy bin Mahled'in de kelâmî ve felsefi düşüncelere karşı tahammül göstermediğini, şiddetli bir şekilde olumsuz tepki verdiğini görüyoruz.

Fukaha, Maliki geleneği dışındaki düşünceye karşı tavır aldığı için sadece felsefi düşünce değil, başka konulardaki kitaplara da yasaklama getirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Mesela İbn Ebi Şeybe'nin Müsnedi gibi Sünni geleneğin koleksiyonları, el İncili gibi zararsız kitaplar ile İbn Kuteybe'nin el-Maârif adlı İslam tarihi kitabı yasaklanmıştır. İspanya'da resmi Maliki fıkıh okullarından farklı fıkıh okulları da zulüm görmüştür. Dogma ile alakalı her muhakeme, doğruluğunu teyid etse bile sapkınlık olarak geçti. Malikilerin inançları için bulduğu en önemli formül, özetle 'Kur'an, sünnet ve bilmiyorum' söylemidir. Bu tür söylemler, bilinemezciğe zemin hazırlamış. hoşgörüsüzlüğün inanılmaz derecede aşırılığa ulaşmasına neden olmuştur. (Palacios, 1978, s. 18).

Şimdi ilk dönem ve takip eden dönemlerdeki bazı alimlerle dönemin fukahası arasında geçen şiddetli tartışmalar ile fukahanın düşünürler hakkında yazdıkları reddiyeler ve fukahanın baskısıyla bu düşünürler ve onların taraftarlarının cezalandırılması ve eserlerinin yakılması hakkında çıkan fermanlarla ilgili bilgi vermek istiyoruz.

2. Fukahanın Felsefi Düşünceyi Cezalandırmaya Yönelik Uygulamalarından Bazı Örnekler

İbn Farazî'nin '*Târîhu'l-Ulemâi ve'r-Ruvati li'l-İlmi bi'l-Endelus*' adlı eserinde Halil el-Ğafle ve Bâkiy ibn Mahled arasında geçen bir konuşma, yukarıda da bahsi geçtiği gibi farklı

düşüncelere karşı fukahanın tahammülsüzlüğünü açıkça göstermektedir. Düşüncelerini saklamayan ve kader konusundaki farklı düşünceleri ile bilinen Halil el-Ğafle, İbn Veddâh (d.199/814-ö. 287/900) ile önceleri dost iken, bu durumdan dolayı İbn Veddâh kendisini terk etmiştir. Konuşmanın içeriği şöyledir:

“Bir hadis Şeyhi, Bâkiy ibn Mahled ile ilgilenirken kendisini sevmediği Halil gelir. Bâkiy, Halil'e şöyle der: Sana dört şey soracağım. Halil: Onlar nedir diye sorar? Bâkiy, mizan hakkında ne düşünürsün? Diye sorar. O da Allah'ın adaletidir diyerek, iki kefeli bir şey olduğunu reddeder. Bâkiy: Sırat konusunda ne dersin? Diye sorar. Halil: İslam'a giden yoldur, doğru istikamette giden kurtulur der. Bâkiy, Kur'an hakkında ne dersin? Diye sorar: Halil, lafi ağzında geveleyerek, pek bir şey söylemeden, sözü Kur'an'ın mahlûk olduğuna getirmeye çalışır. Bâkiy: Kader konusunda ne dersin diye sorar? Halil: Hayır Allah'tan, şer de insandandır der. Bâkiy: Allah'a yemin ederim ki senin kanının akıtulmasını işaret ederdim ama bir daha seni meclisimde görmek istemiyorum. Buradan git der. (İbn el-Farazî, 1988, II. 165, 166).

Görüldüğü üzere Bâkiy ibn Mahled, fakih olma vasfıyla Halil el-Ğafle'nin cezalandırılması hatta kanının akıtılması gerektiğini ifade etmiştir. Halbuki Halil sorulan sorulara karşı mizanı adalet, sıratı İslâm'a giden yol, Kur'an'ın mahluk olduğuna işaret ederek kader konusunda da özgürlükle alakalı Mu'tezile'nin düşüncesine paralel cevaplar vermiştir. Sorulara verdiği cevaplar fukahanın hoşuna gidecek cevaplar değildir. Bu nedenle kendisinden uzak durulması gereken biri olarak Bâkiy ibn Mahled tarafından terkedilmiştir.

Bu konuda en şiddetli ve sert müdahale elbette Endülüs'te felsefi düşüncenin gelişmesinin baş mimarı sayılan İbn Meserre ve taraftarlarına olmuştur. Bilindiği gibi İbn Meserre'nin İslâm Felsefesinin önemli konuları olan varlık, nefis, alemin ezeliyeti, sudur nazariyesi, nübüvvet, mead gibi konularda fikirleri mevcuttur. Düşüncelerinden dolayı fukaha kendisi hakkında birçok reddiyeler yazmış ve kendisini zındıklıkla suçlamıştır. Ne yazık ki bu reddiyelerden herhangi birisi bize ulaşmış değildir. Biz bu reddiyeler ve içerikleri hakkında temel kaynaklarımızda verilen sınırlı malumatla haberdar oluyoruz.

İbn Meserre'nin ekolüne düşman olup medresesini yok etmeye çalışan ve kendisi hakkında reddiye yazarlardan biri, Habbab lakaplı Ahmed bin Halid'dir. Habbab dini konularda arif, danışılan bir fakih, zühd ve takvada meşhurdu. Kurtuba'daki ilmi konumu İbn Meserre'den aşağı değildi. Ehl-i Sünnet'ten olmasıyla daha iyi bir konumdaydı. Kendisi hakkında bir sayfa yazarak düşünce ve akidesini kötülemeden dolayı İbn Meserre, başına bir şey geleceğinden korkarak Hacc'a gitmek düşüncesiyle Kurtuba'dan kaçmıştır (Provençal, 1954, s. 79; (Palencia, 1945, s. 327).

İbn Meserre Afrika kıyıları boyunca uzun ve yorucu seyahati esnasında Maliki fıkıh ilminin seçkin bir merkezi olarak bilinen Kayravan'a Sahnun'un halefi aynı istikamette hareket eden, fıkhi ihtilaflar konusunda dersler veren Ahmed bin Nasır'ın medresesine katılmıştır. Hoca tarafından sorguya çekildiğinde, nezaketli, sessiz ve asil duruşuyla verdiği cevaplar takdir edilmiştir (Palacios, 1978, s.36, Medkur, 1984, s. 269). El-Huşeni (ö. 286/899), İbn Meserre'yle Kayravan'da, Muhammed bin Sahnun'un öğrencisi kendi üstadı Ebü Cafer Ahmed bin Nasr'ın ilim meclisinde karşılaşmıştır. El-Huşeni İbn Meserre hakkında şunları söylemektedir:

“Selam verip yanımıza oturdu. Ne ben ne de ilim meclisindekilerden hiçbiri onu tanımiyorduk. Gözlerini konuşanların yüzüne diyor, ilimde derinleşenlerin yaptığı gibi, kendi aralarındaki tartışmalardan üstün geliyordu. İçinde bulunduğumuz durumu çok iyi biliyordu. İlim ehlinde olduğundan şüphem yoktu. Bunun farkına bir ben, bir de mecliste Rabi el-Kattan olarak bilinen biri varmıştık. Tartışma uzun sürdü. Şeyh kalkıp hareket edip ordakiler de kalkınca, ben onu tanımak için bekledim. Meclis dağılınca, Ahmed bin Nasır yanına gelerek, delikanlı, uzun süredir buradasın, bir ihtiyacın var mı diye sordu. Muhammed bin Meserre güzel ve sanatsal bir konuşma

Turkish Studies

üslubuyla karşılık verdi. Senin nurunla aydınlanmaya, ilminden istifade etmeye geldim dedi. Ona kısa bir şey söyledi. Ahmed bin Nasr kendisiyle böyle konuşan birisiyle hiç karşılaşmamıştı. Şeyh ona baktı, konuşmak istediklerini konuşup susuncaya kadar onu anlamaya çalıştı. Konuşmalardan sonra Ahmet bin Nasr'ın cevabı: Bu sıfat kabirlerdedir. Bu sıfatı kendisinde bulundurana Allah rahmet etsin. İbn Meserre iki elini yere koyup ayağa kalktı. Biz de onu takip ettik.” (el-Huşenî, 1953, s. 211, 212; İbn Uzari, 1983, s. 194, 195).

Tartışmanın içeriği hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak tartışmanın fıkhi ve kelâmi bir takım konularda olduğu, İbn Meserre'nin burada felsefi konuların detaylarına fazla girmedeği anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Meserre daha sonra başka düşünürlerle girdiği tartışmaların neticesinde şiddetli tenkidlere maruz kalmış, felsefi düşüncesinden dolayı mühlid ilan edilmiştir.

İlhad ve zındıklıkla itham edilip kendisine reddiye yazılan İbn Meserre'nin düşüncesine kısaca baktığımız zaman, elimizdeki iki eseri olan *Risâletu'l-İ'tibâr* ve *Risâletu'l-Hurûf* ta felsefi düşüncelerini temellendirmeğe çalıştığını görüyoruz. Felsefesinde Sahte Empedokles, Platon, Aristo, Yeni – Platoncu, Mutezili, Batını düşüncelerin izlerine rastlandığı gibi Sehl el-Tüsterî (ö. h. 283) gibi sufilerin anlayışlarının da etkisi görülmektedir. İbn Meserre, akla çok büyük önem vermektedir. Endülüs'te din-felsefe, akıl-vahiy ilişkisini ilk defa ele alan, aynı zamanda vahiy ve felsefi düşünce yoluyla ulaşılan hakikatin aynı ve uzlaşa içerisinde olduğunu söyleyen filozof İbn Meserre'dir. Ona göre akıl ve vahiy, aynı hakikate ulaşmaya çalışan sadece yöntemleri farklı iki araçtır (Cafer, 1980, 252). İbn Meserre'ye göre Tanrı, insan düşüncesinin tümünden aşkındır ve O'nun hakkındaki bütün bildiğimiz O'nun var olduğudur. Onun sıfatları özünden ayrı, birbirleriyle ilişkili olup birleşirler. Sıfatların bu ilişkisi ve birleşmesinden sonluluk veya sıfatların yaratılışı sonucu çıkmaktadır. İbn Meserre sıfatların birleşmesi, yok olması gibi düşüncelerle Empedokles ile Mutezile'nin argümanlarını birleştirmeye çalışmaktadır. Ona göre Tanrı'nın ilmi iki mertebede meydana gelir ki bunlar külli ve cüzi bilgidir. İbn Meserre İbn Sînâ'dan yıllar önce, insanın özgürlüğünün kısıtlanmaması adına iki tür bilgiden bahsetmiş ve Tanrı'nın cüz'ileri bilmesi konusunda farklı düşünceler serdetmiştir (İbn Meserre, 1978, 328, 339).

İbn Meserre varlık mertebelerinin başına 'İlahi Arş'ı koymaktadır. Allah'ın noksanlıklardan münezze olması, yönetme işinin başka varlık tarafından gerçekleştirilmesini gerektirir ki bu iş Arş'la alakalı olmaktadır. Arş, Allah'ın ilk yarattığı varlıktır. Varlıkları kuşatmış ve onlara hükmetmiştir. İbn Meserre'nin kozmolojisinde "heba" (ilk toz veya ezeli ilk madde) kavramı, filozofların "heyula", Empedokles'in 'ilk madde', 'ruhani madde', 'ilk unsur' dediği kavrama karşılık gelmektedir. (İbn Meserre, 1986, 317, 323, 324, 378, (1978), 337, 339; Ebû'l-A'lâ Afîfî, 1974, s. 156). İbn Meserre, Endülüs'te ayaltı ve ayüstü kavramlarını ilk defa kullanan filozoftur. Ayaltı alemi cisim, ruh ve nefsten oluşur. Cisim, yer ve üzerindeki "su"dur. 'Ruh' hava gibi latif, ruhani bir cisimdir. Bütün cisimleri taşır. 'Nefs' ise onun misali ve suretidir. (İbn Meserre, 1978, 334). Nefsin mertebeleri şöyledir: Akıl, nefs-i kübra, natık nefs, hayvani nefs, nebati nefs (İbn Meserre, 1978, 323, 326, 327). İbn Meserre'ye göre, "ilk unsur"dan sırasıyla akıl, nefs, tabiat, ikinci madde (beş cevher) sonra da kâinattaki diğer varlıklar olan insan, hayvan ve bitki sudur eder. Varlıklar dört mertebedir: Allah'ın Zatı ve kutsal isimleri, Külli Akıl (filozoflar heyula), Nefs-i Kübra ve Tabiat. (İbn Meserre, 1978, 330).

İbn Meserre, İslam filozoflarının psikolojilerinin belki de esas önermesini oluşturan "İnsan küçük âlemdir." şeklindeki ifadeyi Endülüs'te kullanan ilk düşünürdür. "Ölen doğmuştur." şeklindeki dinî yorum İbn Meserre psikolojisini özetlemektedir. Ona göre ruhun ölümle birlikte bedenden ayrılması, onun kölelikten kurtuluşu, anavatanına dönmesi demektir. (İbn Meserre, 1978, s. 326, 318, 325).

Turkish Studies

İbn Meserre'nin düşüncesinde "nübüvvetle elde edilen hakikatı felsefi yolla elde etmek nübüvveti kesbetmek değildir. Ancak aynı bilgiyi felsefi yolla elde etmek mümkündür. Akılla ulaşılan hakikat ile nübüvvetle ulaşılan hakikat birdir. Nübüvvet, Allah'ın bağışlamış olduğu bir hediyedir. Nübüvvetle ulaşılan hakikatı akıl yoluyla elde etmek, nübüvvet ihtiyacını olmadığı anlamına da gelmez. (İbn Meserre, 1978. 322).

İbn Meserre'nin bahsettiği konular, kadim filozofların ve mutasavvıfların bahsettiği metafizik düşüncelerdir. İbn Meserre, Kur'an'daki huruf-u mukatta'anın harflerini sembolize ederek bu konuları anlatmaya çalışmaktadır. Şehadet aleminden maveraya doğru gitmek suretiyle Tanrı'nın varlığına ulaşmaya çalışırken Kur'an ve hadislerden örnekler vererek felsefesini özgün kılmaktadır. Ancak görünen o ki Maliki fukaha, sevmediği ve istemediği her türlü felsefi düşünceye karşı çıktığı için yukarıda bahsettiğimiz düşüncelerini, kendisinin zındıklık ve ilhadla suçlanması için yeterli sebepler olarak görmektedir.

Kayrahan'dan sonra Mekke'ye giden İbn Meserre, orada Ebü Sa'îd bin El-A'rabî'yi dinledi. Ebü Sa'îd, İbn Meserre'nin hadisleri Ehl-i Sünnet mezhebi üzerine rivayet ettiğini ancak İsrakiyyenin düşüncelerini ve Sufiyyenin ince sırlarını öğretip Batıniyye hakkında konuştuğunu görünce o da kendisine bir reddiye yazmıştır. Bu reddiyesi de mevcut değildir (Provençal, 1954, s. 79; Palencia, 1945, s. 327).

İbn Meserre'ye reddiye yazanlar arasında İbn Hafif ve İbn Sâlim'in de ismi zikredilmektedir. Ancak, İbn Meserre'ye yazmış oldukları bu reddiyelerden elimize hiçbir şey ulaşmamıştır (Ca'fer, 1980, s. 244, 245). İbn Meserre'ye reddiye yazanlardan bir tanesi de Ebû'l-Hasan lakaplı Abdullâh ibn Nasr ibn Abyâd'dır (ö. 400/1010). Toledolu olup Hadisle uğraşan İbn Abyâd'ın Kurtuba'da uzun süre kaldığı, İbn Meserre'ye reddiye yazdığı ve Kurtuba'da h. 400 yılında öldüğü ifade edilmektedir (Suyûtî, 1979, s. 61). Ancak ne yazık ki onun bu reddiyesi de günümüze ulaşmamıştır.

İbn Meserre'nin ekolüne düşman olup medresesini yok etmeye çalışan ve kendisi hakkında reddiye yazanlardan bir diğeri, II. el-Hakem'in ölümünden sonra Kurtuba büyük kadısı olarak bilinen Muhammed ibn Yebka ibn Zureb'dir (317/929-381/992) (ed-Dabbî, 1989, I. 189). Bu kişinin somut herhangi bir çalışmasını bilmiyoruz. Reddiyesi bize kadar ulaşmayan Kadı İbn Züreb, İbn Meserre'nin öğrencileri ile ilgilenmiş, onların bulunması ve onun düşüncesinde olanların tevbe etmesiyle uğraşmıştır. İbn Meserre hakkındaki reddiyeyi insanlara açıklamış, bu reddiye aynı zamanda İbn Meserre'ye de okunmuştur. Hicri 350 senesinde İbn Meserre'nin tabilerinin tövbe etmelerini isteyip sonra el-Camiu's-Şarki Mescidi'nin kenarına gidip oturan İbn Züreb, İbn Meserre'ye ait kitap ve dökümanların hepsini orda bulunanların huzurunda yaktırmıştır (eN-Nubahi, 1983 s.77-78).

Bir başka reddiyeci, Halife II. Hişâm'ın hocası, Sevilalı dilbilimci ve edip el-Zubeydi'dir (316/928-379/989) (İbn Hallikân, 1994, s. 372). *Hetku Suturi'l-Mülhidin* adlı bir eseri vardır. Bu eseri İbn Meserre ve taraftarlarının doktrinini reddetmek için yazmıştır. İsminden de anlaşılacağı gibi İbn Meserre taraftarları sapıklık, dinsizlik ve ilhadla suçlanmıştır. Ancak bu eser de bize kadar ulaşmamıştır. Reddiye yazan fakihlerden bir diğeri Ebû Ömer ibn Lubb et-Talemenki'dir (340/951-428/1037) (ed-Dabbî, 1989, s. 205). Meserri sistemin gizli düşüncelerini ifşa etmek amacıyla hacimli bir çalışma yapmıştır. Bu anti Meserri mücadele, II. el-Hakem'in son yıllarına rastlamaktadır (Palacios, 1978, s. 99; Palencia, 1945, s. 330; el-Feyyumî, 1997, s. 274).

Kendisi aleyhinde hem doğuda hem de batıda bu kadar reddiye yazılmış, aynı zamanda zındıklık ve ilhadla suçlanan bir düşünür olarak İbn Meserre ve takipçileri hakkında siyasi fermanların çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Elbette bu fermanların siyâsî bir takım nedenleri de vardır. Ama asıl nedenin İbn Meserre'nin felsefi düşünceleriyle alakalı olduğu görülmektedir. Şimdi bu konudaki ceza ve fermanlarla ilgili bilgi vermek istiyoruz.

Turkish Studies

İbn Hayyan felsefesini zanlı, şüpheli, ibadette riyakar, zındık ve fitneci olarak ifade ettiği İbn Meserre'nin düşüncelerinden rahatsız olan fukahanın ve ilim sahiplerinin İbn Meserre'nin düşüncelerine karşı çıktığını, olayı Nasır li Dinillah'a anlattıklarını ifade eder. İbn Hayyan, vezir Abdurrahman bin Abdillah ez-Zecali'nin katkısıyla Halife Nasır li Dinillah'ın adıyla İbn Meserre ve takipçileri hakkında çıkan yazının metnini bize vermektedir. İbn Hayyan'a göre Zilhicce 340 Cuma günü, Nasır li Dinillah'ın veziri Abdullah bin Bedr'e verdiği yazı, Kurtuba ve Zehra camilerinde okundu. İbn Meserre ve taraftarlarının düştüğü bidat yolunu göstermek, halkı düştüğü sıkıntıdan ve fitneden uzak tutmak, mezheplerinin farklılığını göstermek için halife, vezirlerine, fukahaya ve hüküm sahiplerine emir verdi. Bu resmi vesikanın metni İslam'ın fazileti, bütün dinlere üstünlüğü, Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu ile başlayıp şöyle devam eder:

“İslam'ın emri, dini ayakta tutmak ayrılığa düşmemektir. Adalet ve sükûn, memlekette yayılınca şeytanın aldattığı ve ayaklarını kaydıracağı bir fırka ortaya çıktı. Bunlar Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylüyorlar. Ümitsizlik istiyorlar. Allah'tan ümitlerini kesmişler. Allah'ın ayetlerini çokça tartışıyorlar. Hadisleri tevil etmeyi haram sayarlar. Kalplerinde yanlış düşüncelerin gizlenmiş olması, şefaati inkar edip hadisleri kınamaları, tevbe etmeyip aklanmadıkları ve cemaatin mezhebine aykırı davrandıkları için Allah onları cezalandırmayı vadedmiştir. Müslümanlardan selâmı kesip toplumdan kendilerini soyutlamışlardır. Sapkınlıkları ve cehaletleri ortaya çıkıp, diyanetten ayrıldıklarında, Emir el-Müminin, onları uyarmak, kötü bir şekilde cezalandırmak için minberde bu yazının okunmasını istemiştir. Sünneti değiştiren, Kur'an'a düşmanlık eden bu kötü cemaatle mücadele etmek ve cahillerin kalplerini temizlemek için bütün komutanlarına, çalışanlarına bu sözün okunmasını emretmiştir (el-Feyyûmî, 1997, 160, 161).

Bu yazı Emir el-Mümininin, görevlilerin bu sapkın cemaate katılması ile ilgili gözlerini açmalarını istemesi ve onları isimleri ve yerleri ile bildirip kapısına getirip caydırması ile bitiyor. İbn Hayyan Nasır li Dinillah'ın son günlerine kadar iktidarın, Meserrilerin fitnelerinin korkusundan dolayı onlarla mücadeleye devam ettiğini ifade etmektedir. (el-Feyyûmî, 1997, s. 160, 161, Addas, 1992, s. 914, Dane, 2006, s. 58).

el-Malki felsefi düşünceye verilen ceza ve Endülüs'ün ilk filozofu İbn Meserre'nin kitaplarının yakılması olayını 'başka bir mesele' adı altında şöyle zikretmektedir:

“Şeriata aykırı olan felsefi mezheplerden veya bunların düşüncelerine benzer, yanında yazı bulunduranların hükmü hakkında yazılana bakılır. Onu yazanın söylediği ve ona razı olduğu açıksa, eğer onu inkar ederse ve kabul etmezse, durum sabit olursa, hükmü yazıda geçen duruma bağlı olarak icra edilir. Onun aksine yemin etmezse hapis cezasıdır. Ya da hattın içeriği ve gereğine göre kurtulabilir. Eğer bu mezheplerle ilgili gönderilmiş bir yazı, katibine nisbeti yoksa ve bu yazıdan önce katibi bu mezhebe razı değilse, onu yazan dini ihlal edip yaraladığı için kötüdür. O yakılmaya ve yasaklanmaya daha layıktır. Allah'ı Teala Bakara suresi 79. Ayette yazdıklarıyla başkalarını sapıtan bir kavim için şöyle buyurdu. “Elleriyle yazdıklarından dolayı yazıklar olsun.” Muhammed bin Yabka bin Züreb'in yaptığı şeylerden bir tanesi, İbn Meserre el-Cebeli'nin mezhebine tabi olanların çoğunu H. 350 yılında tövbe ettirmesi, kendilerinde bulunan kitaplarını ve evraklarını yakırtmasıdır.” (el-Malki, 1983, s. 201, Fierro, 2009, s. 331-337).

Görünen o ki Endülüs'te dokuzuncu asrın başlarında Maliki Fıkıh ekolünün tasvib etmediği düşüncelerin önüne adeta set çekilerek başta felsefe olmak üzere, kelam, tasavvuf hatta astronomiye dair düşünceler de bu baskı ve engellemelerden nasibini almıştır. Yukarıda verdiğimiz örnekler de bunu açıkça göstermektedir. Başlangıçta böyle bir şey varken bunun uzun süreli bir durum arzettiğini söylemek yanlıştır. Çünkü kaynaklar her ne kadar bu baskının III. Abdurrahmân en-Nâsır li Dînillâh döneminde başlamış olduğunu söylese de bu dönem ve kendisinden sonraki II. Hakem el-Müstensir ve oğlu II. Hişâm'ın saltanatları dönemlerinin fukahaya rağmen ilim ve bilimin geliştiği, ilim

adamlarının rağbet gördüğü dönemler olarak görülmektedir. Felsefi düşüncenin Endülüs'te böyle parlak dönemlerde neşvü nema bulduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak zaman zaman Mansur bin Ebi Amir'in döneminde olduğu gibi Felsefi düşüncenin akamete uğradığı dönemler de olmuştur. Nitekim sonraki Muvahhidler – Murabıtlar döneminde de felsefi düşüncenin seyrinde böyle inişli çıkışlı durumlar olmuştur.

Fukahanın Murabıtlar döneminde Gazali'nin eserlerinin akıbeti hakkında karar vermesi de mutlak fukaha sultası için bir örnektir. Altıncı yüzyılın başlangıcında, Murabıtların tam egemenliği döneminde, İspanya sufilerinin manevi merkezi olan Almeria'da Gazali'nin kitapları Endülüs'e girdiğinde fukaha onları dinsiz addederek onlara karşı toplu mücadele başlatmıştır. Başta İhya eseri olmak üzere dönemin kadısının ve fukahanın baskısıyla daha kendisi hayattayken, Murabıtların Sultanı Yusuf bin Taşfin (ö.500/1106)'in resmi fermanı ile Gazâlî'nin eserleri yakılmıştır (Palacios, 1978, s. 121, el-Feyyumi, 1997, s. 219). Aynı şekilde Gazâlî'nin eserlerini ellerinde bulduranlar ölümle ve malları müsadere edilmekle tehdit edilmiştir. (Bozkurt, 2017, s. 251-259). İbn Kattan, 'İhyâ kitabının yakılması' başlığı altında bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Ali bin Yusuf (1109 (503) senesinin başında Kurtuba Kadısı Ebi Abdillâh Muhammed bin Ali bin Hamdin ve fakihlerinin Ebi Hamid el-Gazâlî'nin 'İhyâ' isimli kitabının yakılması hakkında icmasını istedi. İhyâ ciltleriyle beraber yağa bulandıktan sonra mescidin son avlusundaki Batı kapısının bulunduğu yerde olduğu gibi yakıldı. Bu durum insanların gözleri önünde gerçekleşti. Ali bin Yusuf bu kitabın bütün ülkede bulunduğu yerde yakılmasını emretti. Gazâlî'yi takib edenlerin ellerindeki nüshaları aldı. Bu nüshalardan bir tanesi de Meymun bin Yasin'in kitabıdır. Ali bin Yusuf bu kitabı kendisine getirmesini söyledi; o da getirdi; daha sonra bu kitabı kaybetti. Bu nüshalardan bir tanesi de İbn Arabî'nin kitabıdır. O, kitabı kendisiyle beraber Cezîretü'l-Hadrâ'ya (Yeşil Ada) götürdü, sonra kitabı suya atması için emir verdi, kitab suda çözüldü ve büyük çoğunluğu kayboldu. O yıl boyunca Mağrib diyarından satın alınanlarla birlikte kitabın yakılması devam etti” (İbn Kattan, 1990, s. 70, 71).

Görüldüğü üzere Endülüs'te fukaha, Felsefi ve Kelami görüşleri heretik olarak kabul ettiğinden dolayı bu görüşleri savduklarını bildikleri kişilerin siyasi otorite tarafından cezalandırılmasını isteyebiliyorlardı. Bu meyanda İlk dönemlerde Baki b. Mahled (ö. 276 / 889), Halil el-Ğafle, Kasım bin Muhammed bin Seyyar (ö. 278 / 890), Öklidi (Abdurrahman el-Mühendis), Sa'îd el-Hımmar, İbn Meserre, Sa'îd ibn Fethun ibn Mukerrem es-Sarakustî ve daha birçok düşünürün başına gelenler oldukça dikkat çekicidir (Özdemir, 1995, s. 193-195).

Sonraki dönemde Gazâlî'nin eserlerinin yakılması, İbn Bacce'nin düşmanlarının kendisini tekfir ederek öldürmeye teşebbüs etmesi ve nihayet zehirlenerek öldürülmesi (Şerif, 2014, s. 642) ve daha birçok düşünürün başına gelenler Endülüs'te özeldense genelde diğer bilimlere karşı tam bir fukaha sultası varlığının açık tezahürleridir.

Endülüs'te fukaha sultasına rağmen felsefi düşünce, tıp, astronomi ve Batını birtakım düşüncelerin şemsiyesi altında gizli de olsa, başta olduğu gibi sonraki dönemlerde de gelişmesini sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle Ebi Yakub Yusuf bin Abdi'l-Mümin döneminde felsefi düşünce alanında eşsiz bir gelişmenin olduğu söylenebilir. Bu vesileyledir ki bu dönemde İslam filozoflarının en büyüklerinden İbn Tufeyl ve İbn Rüşd yetişti (Salim, 1985, s. 291, Abbas, 1997 s. 46-52).

İbn Rüşd felsefi düşünce alanındaki çalışmalarıyla Gazâlî ile birlikte doğuda akamete uğrayıp değerini yitiren felsefi düşünceyi Endülüs'te en yüksek seviyesine ulaştırarak, felsefenin hakkettiği kıymetinin ve değerinin iadesini tekrar sağlamıştır.

SONUÇ

İslâm'dan önce Endülüs'te halkın model olarak alabileceği herhangi bir felsefi altyapı sözkonusu değildi. Kadim Grek filozoflarından haberdar olunmadığı gibi Endülüs'ün kendi filozoflarından da haberleri yoktu. Doğunun iktidarın da desteğiyle tercüme yoluyla Grek mirasına sahip olması ve bu yolla elde ettiği şansa Endülüs maalesef sahip değildi. Fetihden sonra da Endülüs'ü fetheden fatihlerin ve yerleşik halkın felsefi düşünceye ilgisi yoktu. Onların ihtiyaç duydukları şey dil, gramer, miras paylaşımı gibi günlük yaşamlarına katkı sağlayacak şeylerdi. Endülüs'te valiler, emirler ve halifeler dönemlerinin her birinin başlı başına uğraştığı problemler söz konusuydu. Ancak ilmi gelişme şartlar ne olursa olsun bir şekilde yolunu bulup tarihi seyrine devam etmiştir.

Endülüs'te felsefi düşünce doğudaki gibi hazır bir kaynak olmadığı için ancak doğuyu taklit ederek ve doğunun kültürel mirasını çeşitli yollarla Endülüs'e taşıyarak bu alanda bir ilerleme sağlamıştır. Doğunun kültürel mirasının Endülüs'e taşınması ilim yolculukları, öğrencilerin doğu medreselerinde okumaları, ilim ve özgürlüğü seven bazı yöneticilerin doğudaki eserlerin kopyalarını istinsah etmek suretiyle batı kütüphanelerine taşınmaları suretiyle gerçekleşmiştir. Ancak ilim için bunlar yapılırken çeşitli engellemelerle de karşılaşmıştır. Bu engellemeler siyâsi, düşünsel ve çevresel faktörler olarak üç ana başlık halinde ortaya çıkmaktadır.

Hicri ikinci ve üçüncü asırda Endülüs'ten bize ulaşan edebi ve fikri eserlerin az olmasının ve felsefi düşüncenin engellenmesinin nedenleri kısaca şöyle özetlenebilir: Bu dönemlerde yazılan eserlerin, fitne olaylarından dolayı zamanla ortadan kaybolması, Batı (Endülüs)'nin doğunun kitaplarını ithal ederek her şeyde taklit etmesi, siyâsî tartışmalar ve bu tartışmalardan hareketle emirlerin felsefi kültüre uzak durması, fukahanın felsefi düşünceyi faydasız görmesi, Endülüs'ün içinde bulunduğu çevresel faktörlerle beraber sosyolojik ve kültürel olarak felsefi bir modelden yoksun olması gibi nedenler felsefi gelişmenin önündeki başlıca engellerdir. Bu engelleyici faktörlerden en önemlisinin anlattığımız gibi fukaha sultanı olduğu görülmektedir.

Fukaha başta felsefeciler olmak üzere kelmacı, hadisçi hatta diğer fikhi mezhepleri anlatmaya çalışan düşünürleri bile cezalandırmaktan geri durmamıştır. Filozoflar ve diğer düşünürler hakkında reddiyeler yazılmış, kendilerini cezalandırmak ve kitaplarını yaktırmak için icma ile fermanlar çıkartılmış, Endülüs'te özelde felsefe genelde farklı diğer ilimlere ve bilimlere karşı acımasızca bir tavır sergilenmiştir.

Endülüs'te yöneticilerden bazıları felsefi düşünceden uzak durup ona meyiletmezken, bazı yöneticilerin bütün ilimlere karşı hoşgörülü davrandıkları da bir gerçektir. Hoşgörü ortamının olduğu dönemlerde bütün ilimlerde olduğu gibi felsefi düşünce de gelişmeler olmuştur. Ancak bu her zaman görüldüğü gibi kolay olmamıştır. Çünkü Endülüs'te yöneticiler üzerinde etkili oldukları gibi hemen hemen her konuda söz sahibi olan fukaha grubu söz konusuydu. Endülüs'te tek hâkim fikhi mezhep olan Maliki fukahanın ağırlığı her alanda hissedildiği gibi, düşüncenin seyri konusunda da belirleyici olmuştur. Emevi yöneticilerin vezir ve kadılarını bu mezhep mensuplarından seçmesi güçlerini daha da arttırmıştır. Maliki fukaha kendilerine ters düşen her ilmi gelişmeyi sorgulamış, yasaklamış ve cezalandırmıştır. Bu grup, iktidar üzerindeki hakimiyetini kullanıp başta felsefe olmak üzere farklı ilimlerle uğraşan düşünürleri çok kolay bir şekilde zındıklıkla suçlamış, onlara iktidar yoluyla en ağır cezalar vermiştir. Bu durum zamanla kütüphanelerin yakılması, farklı düşüncelerdeki kitap sahiplerinin idam edilmesi gibi çok büyük felaketlere bile yol açmıştır. Fukahanın siyâsî, sosyal, ekonomik alanlara hakim olmasında olduğu gibi ilim ve bilim üzerindeki sultanından olacak ki Endülüs'te felsefi düşünce bir asra yakın bir süre gecikmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsân (1997), *Târîhu'l-Edebi'l-Endelûsî Asru't-Tavaif ve'l-Murabitin*, Dâru's-Şurûk, Amman.
- Addas, Claude (1992), *Andalusi Mysticism and the Rise of İbn Arabî, The Legacy of Muslim Spain*, Ed. Salma Khadra Jayyusi, Leiden, E.J. Brill.
- Alkam, Hasan İbrahim (1988), *El-Cevabü'l-Felsefiyye Fi Kitabati İbn Es-Seyyid El-Batalyevsi*, Darü'l-Beşir, Amman.
- Bozkurt, Birgül (2017), *Endülüs'te Gazâlî Algısı*, Beytulhikme, 7 (I).
- Bozyiğit, Ahmet (2017), *İbn Meserre ve Felsefesi*, Basılmış doktora Tezi, Fecr Yayınları.
- Ca'fer, Muhammed Kemâl İbrâhîm (1980), *Teemmülat fî'l-Fikri'l-İslâmî*, Dârü'l-Ulûm, Kahire.
- Dane, Kirstin Sabrina (2006), *Power Discourse and Heresy in al-Andalus: The Case of Ibn Masarra*, Institute of Islamic Studies McGill University Montréal.
- ed-Dabbî, Ahmed b. Yahyâ (1989), *Buğyetu'l-Mültemis fî Târîhi Ricali Ehl el-Endulus*, thk. İbrâhîm el-Ebyari, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, I. cilt, Kahire.
- el-Feyyûmî, Muhammed İbrâhîm (1997), *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Dârü'l-Ceyl, Beyrut.
- el-Huşeni (1953), *Kudatu Kurtube ve Ulemau İfrikiyye*, Neşr ve Tash. Es-Seyyid İzzet el-Attar El-Hüseyni, Mektebetü'l-Hanci, Kahire.
- el-Makkari (1988), *Nefhu't-Tib Min Ğusni'l-Endelus Er-Retib*, Tahk. İhsan Abbas, Darü Sadır, Beyrut.
- el-Malki (1983), *Tarihu Kudati'l-Endülüs*, Darü'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut.
- Ferrûh, Ömer (1983), *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî İla Eyyami İbn Haldûn*, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut.
- Fierro, M. Isabel (2009), *Endülüs'te Tasavvufa Muhâlefet*, çev. Semih Ceyhan, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVIII, sayı: 2.
- Hanna, E. Kassis (ty.), *İslam in Spain* mad. E.R. Volume- 7.
- İbn el-Farazi (1988), *Târîhu'l-Ulemâi ve'r-Ruvati li'l-İlmi Bi'l-Endelus*, Matba'atu'l-Hancî, Kahire.
- İbn Hallikân (1994), *Vefâyatu'l-A'yan Ve Enbaü Ebnai'z-Zaman*, IV. Cilt, Tahk. İhsân Abbâs, Dâru Sadır, Beyrut.
- İbn Hazm (1996), *El-Faslu Fi'l-Mileli Ve'l-Ehvai Ve'n-Nihel*, Tahk. Muhammed İbrahim Nusayr, Abdurrahman Umayra, Darü'l-Ceyl, Beyrut.
- İbn Kattan (1990), *Nuzumu'l-Cemân*, thk. Mahmud Ali Mekki, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Kahire.
- İbn Uzari (1983), el-Merraküşî, *El-Beyanü'l-Muğrib fî Ahbari'l-Endelus ve'l-Mağrib*, Thk. R. Dozy, G. S. Colin, E. Levi Provençal, Darü's-Sakkafe, Beyrut.
- Medkûr, İbrâhîm (1984), "*İbn Meserre*", Mu'cemu A'lami'l-Fikri'l-İnsani, el-Heyetu'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, Kahire.
- Özdemir, Mehmet (1997), *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

-
- _____ (1995), *Müvelledun'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 34.
- _____ (1998), *IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları*, AÜİFD, XXXVIII.
- Palacios, Miguel Asin (1978), *The Mystical Philosophy of İbn Masarra and His Followers*, Transl. by Elmer H. Douglas and Howard W. Yoder, Leiden, E.J. Brill.
- Palencia, Angel Gonzalez (1945), *A Historia de la Literatura Arabigo-Espanola, (Târîhu'l-Fikri'l-Endelûsî)*, İspanyolca Aslından Arapçaya çev. Huseyn Mu'nis, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Madrid.
- Provençal, E. Levi (1954), *A Propos D'Lascete Philosophe İbn Masarra De Cordoue*, Orientalia Suecana, Vol. III, Upsala.
- Sa'îd el-Endelûsî (1912), *Tabakâtu'l-Umem*, Neşr. el-Ebû Luveys Şeyhu el-Yesui, Mektebetu'l-Katulûkiyye li'l-Âbâi'l-Yesuiyyîn, Beyrut.
- Salim, Seyyid Abdülaziz (1985), *Fi Tarihi ve Hadareti'l-İslam Fi'l-Endelus*, Müessesetu Şebab El-Camia, İskenderiyye.
- Suyûtî, Celaluddîn (1979), *Buğyetu'l-Vuat fî Tabakati'l-Lağaviyyine ve'n-Nuhat*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Daru'l-Fikr.